DIACRONIA
Impavidi progrediamur!

ARTICOL

doi:10.17684/i11A157ro
ISSN: 2393-1140
www.diacronia.ro

Variabilitatea opozițiilor sinonimice *chior–orb*, *vechi–bătrîn*, *copac–pom*, *mal–țărm* și tratamentul lor lexicografic

Dinu Moscal*
Institutul de Filologie Română „A. Philippide", Str. Th. Codrescu 2, 700481 Iași, România

Despre articol

Istoric:
Primit 2 mai 2020
Acceptat 4 mai 2020
Publicat 10 iunie 2020

Cuvinte-cheie:
sinonime
opoziție
variație
diacronie
sincronie
lexicografie

Rezumat

Analiza cîtorva opoziții sinonimice în limba română are ca scop ilustrarea variației lor în plan diacronic și în plan diatopic, a raportului dintre aceste două planuri, precum și a modului în care aceste realități lingvistice sînt tratate la nivel lexicografic, în special în dicționarele de sinonime. Dicționarele de sinonime elaborate în perioada contemporană nu acordă suficientă atenție raportului dintre sinonime, articolele lexicografice constînd, în principiu, din ordonarea sinonimelor cuvîntului titlu pe baza sensurilor, în unele cazuri cu adăugarea de exemple. Această metodă „cumulativă" este favorizată și de definiția insuficient de clară a raportului de sinonimie. Astfel, în urma analizei a patru perechi de sinonime din vocabularul de bază al limbii române, se constată existența unei abordări aproximative și uneori complet neadecvate a opozițiilor sinonimice în două dicționare de sinonime reprezentative ale limbii române. Organizarea articolelor lexicografice din aceste dicționare indică adesea o cunoaștere insuficientă a istoriei cuvintelor și a reflectării acesteia ca variație la nivel dialectal. Metoda exemplificării este un alt aspect negativ al celor două dicționare, deoarece autorii construiesc în mod intenționat exemple irelevante pentru identificarea diferențelor dintre sinonime.

1. Introducere

Distingerea cu claritate între entitățile cu un grad înalt de similitudine este unul dintre aspectele importante ale cunoașterii. Aristotel îi conferă prioritate absolută în cadrul *Categoriilor*, unde întîi sînt definite omonimia, sinonimia și paronimia. Definiția dată de Aristotel sinonimiei diferă față de definițiile actuale, în primul rînd deoarece obiectivul este diferit, și anume cunoașterea lucrurilor, nu cunoașterea limbii. Limba este avută în vedere prin prisma caracterului ei designativ. Din acest motiv, definițiile lui Aristotel nu se află în același plan cu definițiile actuale, care au ca obiectiv cunoașterea limbii prin prisma caracterului ei semnificativ. Obiectivul prezentei contribuții este tratamentul lexicografic al sinonimelor, însă o minimă atenție acordată conceptului de 'sinonimie' la Aristotel și a diferenței de perspectivă arată că definiția sinonimelor lingvistice trebuie să fie mai clară. Atît definiția, cît și analiza sinonimelor trebuie să se pună accent pe diferențele dintre sinonime, și nu pe nucleul comun, ceea ce implică și o altfel de tratare a acestora în dicționare, îndeosebi în cele specializate.

Sinonimele „logice" sînt definite de Aristotel prin recurgerea la un exemplu simplu:

> Se numesc sinonime cele la care deopotrivă numele este comun și rațiunea de a fi, potrivită cu numele, e aceeași, ca, de pildă, viețuitor este atît omul cît și boul. Într-adevăr, omul și boul sînt desemnați cu numele comun de viețuitor, iar rațiunea de a fi este aceeași; căci, dacă ar reda cineva, pentru rațiunea fiecăruia, care este și la unul, și la altul firea de viețuitor, ar reda o aceeași rațiune. (Aristotel, 2005, p. 9 [*Categorii*, 1a])

*Adresă de corespondență: *dinu.moscal@gmail.com*.

Deși cadrul definiției aristotelice nu este unul lingvistic—lucru valabil, de altfel, în toată opera sa—, sinonimele „logice” ar putea fi asimilate, potrivit lui Rey-Debove, raportului de cohiponimie:

> On peut interpréter aujourd’hui ces «synonymes» [*homme* et *bœuf*] comme des cohyponymes de l’hyperonyme *animal*. (Rey-Debove, 1997, p. 91)

Însă, prin referința la om și la bou, Aristotel nu vizează cuvintele *om* și *bou*, ci realitățile om și bou. Așadar, omul și boul sînt două realități sinonime, întrucît poartă același nume, *viețuitor*, și au același statut la nivel ontic (au aceeași „rațiune de a fi”). Spre deosebire de realitățile sinonime, cele omonime nu au același statut la nivel ontic: cuvîntul *om* desemnează atît viețuitorul om, cît și imaginea pictată a omului (Aristotel, 2005, p. 9 [*Categorii*, 1a]). Sinonimia dintre om și bou se reflectă în vorbire prin interschimbabilitatea lor în poziția de subiect în propoziția cu predicatul „viețuitor”: „Omul/ boul este (un) viețuitor”.

Sinonimele lingvistice, deși par a fi departe de sinonimele din *Categorii*, sînt totuși similare cu acestea. Clasei superioare (regnul animal, în exemplul dat)—din care fac parte sinonimele (omul și boul)—de la Aristotel îi corespunde, în cazul sinonimelor lingvistice, nucleul semantic comun. Însă, spre deosebire de sinonimele „logice”, în cazul cărora diferențele sînt clare și nu sînt considerate relevante, în cazul sinonimiei lingvistice diferențele sînt mult mai puțin evidente, motiv pentru care accentul trebuie să cadă tocmai pe diferențele dintre sinonime și mai puțin pe nucleul comun.

Totuși, în mod surprinzător, sinonimele sînt definite în general ca avînd „același sens” sau „aproape același sens”. Alteori, utilizîndu-se alți termeni, sinonimele sînt prezentate ca „totale” sau „parțiale”, însă conceptul de sinonimie „totală” este greu de susținut, în special deoarece intră în conflict cu principiul economiei în limbă, problemă discutată și în literatura română de specialitate (vezi Bucă & Evseev, 1976, p. 119–125; Vințeler, 1983, p. 27–29; Forăscu, 2007, p. 14–17). Bußmann (2008, *s.v.* *Synonymie*) atrage atenția că conceptul de sinonimie „totală” intră în contradicție cu principiul economiei în limbă cel puțin la nivel lexicului. Conform aceleiași lucrări, sinonimia „parțială” presupune fie diferențe de ordin semantic (la nivel denotativ sau conotativ), fie anumite particularități: regionale, sociodialectale, politice, stilistice sau de jargon („fachsprachliche”). Seria de particularități reprezintă de fapt diferențele de nivel de limbă. Excepție fac particularitățile stilistice, care se situează la nivelul actului de vorbire și care exploatează diferențele semantice sau de nivel de limbă dintre sinonime. De exemplu, sinonimele rom. *vechi* și *bătrîn* se diferențiază la nivel semantic în limba română actuală prin trăsăturile /−viu/ vs. /+viu/. Această afinitate semantică nu este respectată într-o afirmație precum „mașina este bătrînă”, pentru că se vizează un efect stilistic, adică se actualizează o marcă a afectivității prin trecerea în plan lingvistic a unui obiect în categoria ființelor. Așadar, sinonimele pot fi definite ca lexeme cu un nucleu semantic comun, care prezintă diferențe semantice sau de nivel de limbă (dicronic, diatopic, diafazic, diastratic). Sinonimele considerate totale, în general termeni de specialitate, prezintă diferențe de nivel de limbă, cel puțin pe baza frecvenței. De exemplu, *semivocală* și *semiconsoană* ar putea fi considerate sinonime totale, însă în limba română predomină utilizarea termenului *semivocală*. În plus, un specialist îi va putea utiliza diferențiat în funcție de motivarea termenilor (calitatea fonemului/ funcționalitatea sa). Esențialul în prezentarea (lexicografică) sau analiza (lexicologică) a sinonimelor constă în identificarea trăsăturilor distinctive semantice sau de nivel de limbă.

Primele dicționarele de sinonime se caracterizează prin obiectivul pezentării cît mai clare a diferențelor dintre sinonime, metodă dominantă pînă în secolul al XIX-lea (vezi Marazzini, 2004; Blumenthal, 2001; Leclercq, 2006, p. 32–34; González Pérez, 1994; Haß-Zumkehr, 2001, p. 279–283). De exemplu, vechile dicționare de sinonime ale limbii franceze, precum cel al lui Girrard (1718) sau cel al lui Lafaye (1853), nu au o continuare în lexicografia franceză actuală în ceea ce privește tratamentul sinonimelor. Dicționarele de sinonime contemporane au abandonat abordarea „distinctivă”, pentru a trece la una mai facilă, cea „cumulativă”:

> [Les dictionnaires de synonymes] qui semblent rencontrer le mieux les faveurs du public moderne sont «cumulatifs», se limitant pour l’essentiel à fournir des listes de mots semblables, illustrés parfois par des exemples éclairants. (Blumenthal, 2001, p. 62)

Această metodă este generală astăzi, însă prezintă pericolul de a fi asimilată parțial și aplicată confuz. Metoda cumulativă nu presupune în mod necesar eliminarea analizei diferențelor dintre sinonime, însă de multe ori structura articolelor lexicografice redactate astfel reflectă o înțelegere limitată a raportului dintre sinonime. Singurul merit al unor astfel de dicționare este acela de a oferi o listă de sinonime pentru fiecare cuvînt titlu, organizarea lor în corpul articolului sau explicațiile fiind minime și irelevante. Astfel de caracteristici nu conduc însă la aprecieri pozitive:

> Nella produzione moderna dei dizionari di sinonimi italiani, lasceremo da parte una serie di opere meno significative, che si limitano a fornire per ogni lemma una lista di parole, senza distinzioni di significato, o con indicazioni molto generiche. (Marazzini, 2004, p. 393)

Analiza atentă a modului în care sînt redactate în dicționarele de sinonime raporturile sinonimice menționate în titlu arată că ceea ce Lafaye considera un principiu de bază în analiza sinonimelor nu are ecou în metoda preferată în multe dintre dicționarele de sinonime de astăzi:

> Le principe commun est posé. Qu'il s'agisse des synonymes grammaticaux ou des synonymes étymologiques, le philologue ne craindra pas, en cherchant à y découvrir des différences, de poursuivre des chimères. Mais, pour réussir, il faut qu'il connaisse et suivre la méthode légitime. (Lafaye, 1853, p. XXX)

Afirmația lui Lafaye nu poate fi și nici nu a fost vreodată contestată. Dimpotrivă, o dată cu apariția studiilor despre cîmpurile lexicale, importanța diferențelor semantice dintre sinonime a fost și mai mult pusă în evidență:

> Synonymenwörterbuch: Seine Darstellungsform gewinnt vom Wortfeldbegriff aus erneut besondere Bedeutung. Sein Ordnungsgesetz ist der Bedeutungszusammenhang.
> „Synonyme" sind nicht bedeutungsgleiche, sondern bedeutungsähnliche Worte. Solche Synonyme decken nicht vollständig, sondern nur in einem oder in mehreren Hauptmerkmalen, den Begriffskernen oder Dominanten. (Stroh, 1985, p. 305)

Totuși, în cazul unor dicționare de sinonime există încă tendința de a trata cu superficialitate diferențele, fie ele de ordin semantic, fie de nivel de limbă.

2. Opozițiile sinonimice și tratamentul lor lexicografic

Explicarea unor opoziții sinonimice de tipul *semivocală–semiconsoană* într-un dicționar de sinonime ar pretinde o acribie extremă, însă o minimă informație sau o exemplificare edificatoare este necesară pentru a înțelege diferența între termenii care formează o opoziție sinonimică, îndeosebi în cazul vocabularului de bază. Dicționarul lui Girrard (1718), deși foarte vechi, este un model în această privință. Chiar dacă în dicționarele de sinonime prevalează astăzi o abordare „cumulativă", inserarea și ordinea sinonimelor într-un articol lexicografic trebuie să fie cît mai relevante în privința semnificației și uzului acestora. Explicațiile și exemplificările, în cazul în care acestea apar, ar trebui să suplinească limitele metodei „cumulative". Analiza sumară a celor patru opoziții semantice menționate în titlu (*chior–orb*, *vechi–bătrîn*, *copac–pom*, *mal–țărm*) pune în evidență necesitatea unei abordări mai adecvate și o individualizare mai clară a sinonimelor în lucrările lexicografice, în special în dicționarele de sinonime. În acest sens, am ales ca lucrări de referință două dicționare de sinonime reprezentative pentru limba română, Seche & Seche (1997) și Cobeț & Manea (2013). Pentru prezentarea sensurilor termenilor sinonimi și a variației lor am folosit DLR și atlasele lingvistice ale limbii române (ALR și seria ALRR/NALR).

2.1. ***chior–orb***

Diferența dintre adjectivele *chior* și *orb* este atît de mare, încît se poate pune problema dacă acestea se încadrează în definiția care le prezintă ca avînd „același sens” sau „aproape același sens”. În definitiv, *chior* înseamnă ‘văzător cu un singur ochi’, iar *orb* înseamnă ‘nevăzător’:

> ***chior***, ***chioáră*** adj., subst. [...]. **I. 1.** (Despre om și animale) Care vede numai cu un ochi [...].
>
> ***orb***[2], ***oárbă*** adj. **1.** (Și substantivat) (Ființă) lipsită de simțul văzului, care nu vede; nevăzător [...]. (DLR)

Însă raportul dintre *orb* și *chior* nu se limitează la cel de la nivelul limbii române literare actuale. Pînă la împrumutul din turcă a lui *chior* (< tc. *kör* ‘orb’), cel orb era numit „orb” sau „orb de amîndoi ochii”, iar cel chior „orb de un ochi”. Sintagma apare și în DLR (*s.v. orb*): „Orb de un ochi. M. COSTIN, ap. Rosetti-Cazacu, ILR, I, 238”. În primul rînd, este de criticat faptul că DLR nu citează direct din *Letopisețul* (1647) lui Miron Costin. Sintagma „orb de un ochiu” se referă la Bogdan al III-lea, domn al Moldovei (1504–1517), care a primit astfel supranumele „cel Orb”, înlocuit uneori astăzi, din cauza anacronismului semantic al lui *orb*, cu „cel Chior”. Intrarea în limba română a neologismului *chior*—cu aceeași semnificație ca și *orb*—a făcut posibilă specializarea existentă în limba română actuală. Însă la nivel dialectal au rămas urme ale trecutului semantic al lui *orb*.

Astfel, la întrebarea din ALR I pentru ‘chior’ („Cum spuneți omului care nu vede cu un ochi?”), răspunsul „orb de un ochi” (uneori doar „orb”) este cvasigeneral în aria nord-vestică: aproape în toată Transilvania (cu excepția zonei Sibiului și Brașovului), fără excepție în Maramureș și Ardeal, cu două excepții în Banat (punctele 26 și 28), pațial în Oltenia și în sud-vestul Munteniei (ALR I, h[arta] 67). În schimb, la întrebarea pentru ‘orb’ din ALR II (h. 16, întrebarea 6833: „Cum îi ziceți aceluia ce nu vede?”) apare și răspunsul „chior” în aria sud-estică: predominant în Basarabia, majoritar în Dobrogea și foarte rar în Moldova (punctele 365, 605) sau Muntenia (punctul 728).

Seria ALRR/NALR confirmă în mare parte situația din ALR, însă oferă și cîteva informații suplimentare. La întrebarea 119, „Cum îi ziceți omului care nu vede decît cu un ochi?” (și 120: „Dar dacă e femeie?”), răspunsul „orb de un ochi” acoperă o arie puțin mai redusă decît cea din ALR I în ceea ce privește aria nord-vestică: în Transilvania aria lui „chior” nu se reduce la zona Brașovului și a Sibiului, ci cuprinde și zona Hațegului și partea de vest a Hunedoarei, zona de la limita cu Oltenia, precum și cîteva puncte din Bistrița (ALRR–Trans. I, h. 46 și 47); în Maramureș predomină răspunsul „orb de un ochi”, cu excepția punctelor 221 (Mara) și 238 (Vișeul de Jos, răspuns sugerat), unde răspunsul este „chior” (ALRR–Maram. I, h. 36); în Crișana, de asemenea, predomină răspunsul „orb de un ochi”, dar apare și „chior”, în special înspre Hațeg (NALR–Criș. I, h. 40); în Banat răspunsul este „orb de un ochi”, dar și „chior” sau „chior de un ochi”, uneori alternativ cu „orb de un ochi” (NALR–Ban. I, h. 30, 31); în Oltenia predomină „chior”, iar „orb de un ochi” apare rareori (NALR–Olt. I, h. 28, 29). Pentru aria sud-estică răspunsul, cu foarte rare excepții, este „chior”. În vestul Bucovinei se dă răspunsul „orb de un ochi” (NALR–Mold. I, h. 19), ceea ce confirmă zona de influență a graiurilor ardelenești (Turculeț, 1977–1978; vezi și Pușcariu, 1994, p. 309–310; TDR, p. 354–355; Turculeț, 2002, p. 14–15).

Răspunsul la întrebarea 117, „Cum ziceți că este omul care nu vede deloc?” (și 118: „Dar dacă e femeie?”), este aproape numai „orb” în Transilvania. Excepțiile sînt punctele 453 și 454 (Crasna și Fundata, județul Brașov), unde răspunsul este „chior” (ALRR–Trans. I, h. 44 și 45). În Maramureș, Crișana, Banat și Oltenia răspunsul e numai „orb” (ALRR–Maram. I, h. 32, 33; NALR–Criș. I, h. 38, 39; NALR–Olt. I, h. 27). În schimb, în Moldova „chior” apare cu frecvența ridicată (NALR–Mold. I, h. 18, 19). În jumătate din punctele de anchetă din Bucovina (de Sud) s-a dat răspunsul „chior”. În rest predomină răspunsul alternativ „chior/ orb”, în celelalte puncte răspunsul fiind fie „chior”, fie „orb”, fără posibilitatea de a se delimita arii dominate de unul dintre răspunsuri. Explicația situației din Moldova este dată de cîteva răspunsuri ale informatorilor (redate literarizat): „*orb* e mai nou” (punctul 491), „*orb* e mai delicat, *chior* e mai de demult” (punctul 566), „din carte: *orb*” (punctul 638).

Realitatea diacronică și cea diatopică (o consecință a celei dintîi) nu susțin interpretarea din DLR, *s.v. chior*, sensul 4, unde apare specificarea „(Prin exagerare) Orb (momentan)”, deși al doilea exemplu ar fi fost suficient pentru a nu se fi ajuns la această concluzie:

> **4.** (Prin exagerare) Orb (momentan). *Ce dracu, ești chior?* TDRG. *Să nu te uiți înapoi, că acuma vine mama; căci cum te-i uita înapoi, îți ia ochii și rămîi chior.* ȘEZ. I 229/3. (DLR, *s.v. chior*)

În cele două dicționare de sinonime menționate *chior* este glosat prin „orb”, fără altă indicație:

> ***chior*** adj. v. chiorîș, cruciș, încrucișat, pieziș, sașiu, sărac, slab, strabic.
>
> ***chior*** adj., s. (înv. și pop.) ponivós (*Om* ~).
>
> ***chior*** adj., s. v. nevăzător, orb.
>
> ***orb*** **1.** adj., s. nevăzător, (pop.) chior, orbeț. **2.** [...]. (Seche & Seche, 1997)

> ***chior***, ***chioară*** adj., s.m., s.f., s.n. **I.** (pop. și fam.) **1.** adj., s.m., s.f. v. nevăzător, orb². **2.** adj., s.m., s.f. v. miop. **3.** adj. (despre ochi, privire sau, p. ext., despre oameni) v. cruciș, încrucișat, pieziș, sașiu, strabic [...].
>
> ***orb***¹ s.n. [...] *orbul găinilor* **a.** cecitate diurnă <sic!>, hemeralopie. **b.** hipometropie, miopie, miopism.
>
> ***orb***², ***oarbă*** adj., s.m., s.f. **I. 1.** adj., s.m., s.f. nevăzător, (pop. și fam.) chior, (pop.) orbeț, (reg.) gav, netrebuit, orban [...]. (Cobeț & Manea, 2013)

Conform celor două dicționare de sinonime, *chior* este echivalentul semantic la nivel popular al lui *orb*, adică sensul său principal este ‘nevăzător’. Pentru *chior* nu sînt date exemple, dar acest fapt poate fi considerat pozitiv dacă se face o comparație cu exemplele date la următoarele opoziții sinonimice analizate. Avînd în vedere exemplele din DLR, îndeosebi cele din articolul *chior*, se poate afirma că modul în care au fost structurate articolele din dicționarele de sinonime nici nu permite introducerea unui exemplu precum „În țara orbilor chioru-i împărat”.

2.2. ***vechi–bătrîn***

În ceea ce privește sensul principal, ‘care există de mult timp’, adjectivele *vechi* și *bătrîn* se deosebesc pe baza afinității cu trăsătura /−viu/, respectiv /+viu/ a determinatului. În limba română veche *bătrîn* era utilizat și pentru lucruri, iar *vechi* era utilizat, mai rar, și pentru entități vii, probabil niciodată cu sensul principal de ‘vîrstă înaintată’. *Bătrîn* este prezentat cu sensul principal amintit în DLR, însă, în mod surprinzător, la fel este prezentat și *vechi*:

> ***bătrîn, −ă***: subst., adj. **I.** [...]. **II.** adj. **1.** (Despre oameni) Foarte înaintat în vîrstă (în opoziție cu *tînăr*, *june*) [...]. **2.** P. ext. De demult, din vremuri vechi, din moși-strămoși, antic [...]. *Era deprinși oamenii a să închina și a sluji idolilor din dzile bătrîne* [...] VARLAAM, c. 221. *Vamă bătrînă* [...] PRAVILA MOLD. 24 [...].
>
> ***vechi*** adj. **1.** (Înv. și pop.; despre ființe; în opoz. cu *tînăr*) Bătrîn. *Acesta fiind vechiu și mult învățat om au propoveduit strigînd cuvîntul lui Dumnedzău* DOSOFTEI, V.S. sept. 24ʳ/16. *Să legați un lanț de fier de vîrful plopului acestui vechi* [...]. *Un vechi țăran* [...]. (DLR).

Însă *vechi* nu a avut niciodată sensul principal de ‘bătrîn’, chiar dacă a avut și acest sens, însă secundar, pe care îl mai are și astăzi la nivel regional. Mai mult, sensul principal apare abia în a treia poziție în DLR. O consultare a documentelor românești din secolele al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea arată că, dimpotrivă, *bătrîn* a avut statut de arhilexem pentru *vechi* (vezi Moscal, 2015, p. 7). La întrebările 506/507 din seria ALRR/NALR („Cum zici că-i un om care nu mai este tînăr?/ Dar dacă e femeie, cum zici

că este?") nu s-a înregistrat nici măcar o singură dată răspunsul „vechi", ceea ce ar fi trebuit să provoace îndoieli redactorilor DLR atunci cînd au stabilit ordinea sensurilor cuvîntului *vechi*.

Nici unul dintre cele două dicționare de sinonime nu pune în prima poziție sensul 'bătrîn' la articolul *vechi*, ceea ce corespunde realității limbii române. Se poate constata însă o metodă complet nesatisfăcătoare în privința exemplificărilor:

> ***bătrîn*** s., adj. **1.** s. [...]. **2.** adj. vîrstnic, (înv. și reg.) vechi (*Un om* ~). **3.** străvechi, vechi, (fig.) cărunt. (*Prin codrii cei* ~).
>
> ***vechi*** adj. **1.** trecut (*Din timpurile* ~) [...]. **6.** bătrîn, străvechi, (fig.) cărunt. (*Prin codrii cei* ~). (Seche & Seche, 1997)
>
> ***vechi***^{2}, ***veche*** adj. **I. 1.** trecut^2 *Această tradiție s-a păstrat din timpuri vechi* [...]. **11.** (în opoz. cu *tînăr*; înv. și pop.; despre ființe) v. bătrîn, vîrstnic [...]. **II. 8.** (despre băuturi alcoolice) (fig.) bătrîn, (fig., reg.) ros. *Vinurile vechi sînt cele mai căutate. A tratat oaspeții cu o țuică veche* [...].
>
> ***bătrîn, –ă*** adj., s.m., s.f. **I.** adj. **1.** (în opoz. cu *tînăr*; despre ființe) vîrstnic, (înv. și pop.) vechi^2 [...]. **2.** străvechi, vechi^2, (fig.) cărunt. (*Schitul se află în mijlocul unei păduri* ~). **3.** (despre băuturi alcoolice) (fig.) vechi^2, (fig., reg.) ros. *Vinurile bătrîne sînt cele mai căutate. A tratat oaspeții cu o țuică bătrînă* [...]. (Cobeț & Manea, 2013)

Exemplele ar trebui să fie relevante în ilustrarea sensului sinonimelor. Utilizarea aceluiași exemplu pentru întreaga serie sinonimică poate conduce la exemple nerelevante, neadecvate sensului unuia dintre sinonime sau care nu reflectă realitatea limbii. Sintagma „țuică veche" este corectă, la fel ca și „țuică bătrînă", aceasta din urmă fiind o reminiscență la nivel de expresie a perioadei statutului de arhilexem a lui *bătrîn* în raport cu *vechi*, așa cum arată exemplele despre care s-a vorbit mai sus. Însă „vin bătrîn" este o sintagmă care nu circulă și nu a circulat niciodată la nivelul limbii literare. Exemplele pentru „vin bătrîn" sînt extrem de rare și pot fi găsite doar în vechi texte (folclorice) dialectale, unde alegerea determinantului *bătrîn* pentru *vin* poate avea o motivație stilistică (ritmul).

2.3. ***copac–pom***

Opoziția sinonimică *copac–pom* constituie un caz diferit față de cele discutate mai sus. Ea nu este bilaterală, astfel că nu poate fi tratată fără a se face referire la *lemn* și *arbore*, așa cum apare în DLR, cu explicații și exemple relevante:

> ***copac*** s.m. [...] **1.** Vegetal lemnos al cărui *trunchiu* crește înalt și se ramifică de obiceiu numai la o înălțime oarecare. În unele regiuni *copac* e termenul general, corespunzînd cu *arbore*; în altele, spre deosebire de *pom*, care e numele arborelui roditor, *copac* se numește în genere orice arbore care nu produce roade („poame") comestibile. (Cuvîntul acesta a înlocuit în limba poporului cu totul pe *arbore*). Cf. *lemn* [...] = arbor [...].
>
> ***pom*** s.m. **1.** (Adesea determinat prin „fructifer") Nume generic pentru orice arbore sălbatic sau cultivat care produce fructe comestibile; p. gener. copac, arbore [...]. **2.** P. restr. (Bot.; Transilv. și prin Maram., prin Bucov., prin Mold.) Prun [...].
>
> ***arbore*** s.m. [...] Cuvîntul *arbure*, care se găsește în textele vechi ardelene pînă prin s. XVII, rar însă și în acestea, a fost înlocuit de popor prin „pom", „copac" și alocurea prin „lemn" [...]. În literatura nouă s-a introdus arhaismul *arbure* sau neologismul *arbor*, care a primit, prin apropiere de cuvîntul cel vechiu, și forma *arbore* [...].
>
> ***lemn*** s.n. **I. 1.** (Înv. și pop.) Arbore, copac, arbust [...]. (DLR)

La întrebarea 1300 din seria ALRR/NALR („În livadă cresc pomi, dar în pădure ce cresc?") răspunsul dominant este „copaci", urmat de „arbori" și „lemne", cu excepția sudului Olteniei, unde răspunsul „tot pomi" apare de trei ori (punctele 975, 976, 977) și a cîtorva răspunsuri puțin nuanțate în aceeași zonă (punctele 969, 970, 979, 991) (NALR–Olt. III, h. 522). Răspunsul „pomi" se înregistrează o dată și în Dobrogea (punctul 878), însă este dublat de răspunsul „copaci", la sugestia anchetatorului (ALRR–Munt. III, h. 412). La întrebarea 1195 din aceeași serie („La pruni, meri, peri, cireși, cum le ziceți la toți cu o vorbă?") răspunsul cvasigeneral este „pomi". Răspunsul este doar „pomi" în Transilvania (ALRR–Trans. IV, h. 470), Maramureș (ALRR–Maram. IV, planșa XXXVII) și Crișana (NALR–Criș. III, h. 603), uneori cu determinantul „fructiferi/ de fructe" sau „roditori/ de roadă" în celelalte regiuni. Răspunsul „copac" a fost înregistrat în doar cîteva puncte din Moldova (punctele 531, 536, 540, 625) și Dobrogea (punctele 882, 886, 888, 889), la care se adaugă răspunsuri cu sintagma „copaci fructiferi" (punctele 514 – cu răspunsul dublat de „pomi", 533, 559) sau „copaci roditori" (punctul 529) (NALR–Mold. III, material necatrografiat la întrebarea 1195). Așadar, distincția *copac* 'arbore nefructifer' – *pom* 'arbore fructifer' este pe deplin justificată, motiv pentru care este și prezentată ca atare în DLR.

Însă metoda împiedică preluarea acestor distincții în cele două dicționare de sinonime, deoarece dicționarele de sinonime actuale omit unul dintre obictivele esențiale ale unui dicționar: definiția. În astfel de circumstanțe, rezultatul este previzibil: trimiteri la termenii sinonimi față de care se află într-un raport de opoziție, separați doar prin virgulă, doar unul dintre termeni (*lemn*) fiind precedat de o specificare. La această enumerare se adaugă nescuzabilele repetări ale exemplelor, care fie sînt inutile, fie provoacă confuzii:

> ***copac*** s. (bot.) arbore, pom, (înv. și pop.) lemn (*Un ~ falnic*).
>
> ***pom*** s. (bot.) arbore, copac, (înv. și pop.) lemn (*Un ~ falnic*).
>
> ***arbore*** s. **1.** copac, pom, (înv. și pop.) lemn. (*Un ~ falnic*). **2.** [...].
>
> ***lemn*** s. v. arbore, copac, pom. (Seche & Seche, 1997)

> ***copac*** s.m. (bot.) arbore, pom, (înv. și pop.) lemn, (pop.) arvune, (reg.) dilan. *Copacii din livadă au înflorit. Stăm la umbra unui copac.*
>
> ***pom*** s.m. **1.** (bot.) arbore, copac (înv. și pop.) lemn, (pop.) arvune, (reg.) dilan. *Pomii din livadă au înflorit. Stăm la umbra unui pom.* **2.** (reg.) v. prun [...].
>
> ***arbore*** s.m. **1.** (bot.) copac, pom, (înv. și pop.) lemn, (pop.) arvune, (reg.) dilan. *Arborii din livadă au înflorit. Stăm la umbra unui arbore.*
>
> ***lemn*** s.n. I. **1.** [...]. **2.** v. arbore, copac, pom [...]. (Cobeț & Manea, 2013)

Limitele unei astfel de abordări lexicografice (limită impusă de autori)—adică o enumerare a sinonimelor, cu specificări minime—induc și o limită a utilității dicționarelor, lucru exprimat în termeni foarte plastici de Rosselli în introducerea la *Dizionario moderno dei sinonimi e dei contrari*:

> I „dizionari" que si limitano a registrare i sinonimi a fianco del lemma con la sola indicazione delle categorie grammaticali o, al più, con generiche indicazioni dei loro significati estensivi e figurati, possono avere una loro ragione d'essere per chi ha fretta e non ha esigenze di gusto; un po' comme i *fast food* rispetto a un ristorante. (Rosselli, 1997, p. IX)

Metoda exemplificării este însă și mai puțin convingătoare. Ce utilitate au exemplele „Un copac / pom / arbore falnic", „Copacii / pomii / arborii din livadă au înflorit" sau „Stăm la umbra unui copac / pom / arbore"? De ce nu au repetat autorii celor două dicționare exemplele și la articolul ***lemn***? Pentru simplul fapt că este vorba despre un regionalism/arhaism? Avînd în vedere că răspunsul la întrebarea „În livadă cresc pomi, dar în pădure ce cresc?" este „lemne" (vezi *supra*), și acest termen poate avea determinantul *falnic*. În schimb, despre un pom (fructifer) nu se spune că este falnic, din cauza taliei reduse. Dar se poate spune că este falnic atunci cînd trăsătura distinctivă (/fructifer/) este anulată și are

înțelesul de ‘copac’ sau ‘arbore’. Exemplificarea prin utilizarea determinantului *umbră* pentru toți termenii sinonimi (din nou cu excepția lui *lemn*) este absolut inutilă. Se poate sta și la umbra unui bolovan/bloc/stîlp/camion/panou/gard/măceș/frigider/chioșc etc. Astfel, conform metodei exemplificării utilizate de autori, exemplul poate fi reluat la orice cuvînt care desemnează o realitate care face suficientă umbră pentru o persoană. Însă ceea ce nu trebuie trecut cu vederea este faptul că aceste exemple au fost gîndite special pentru aceste sinonime. Prin urmare, autorii au făcut în mod intenționat un lucru inutil. Redăm, pentru comparație, exemplele dintr-un dicționar de sinonime al limbii franceze apărut la 1569 (Gérard de Vivre):

> Or, plusieurs articles font apparaître que si de Vivre se situe dans la tradition ancienne des *Synonyma* médiévaux, ce n’est pas pour collecter des phrases équivalentes mais pour faire fonctionner les synonymes d’un mot en contexte. On lit ainsi à l’entrée *Couper* que l’on « taille » des rameaux et que l’on «tranche» une tête:
>
> Couper.
> Coupez le net la terre.
> Taillons quelques rameaux de ces arbres.
> Après lui avoir tranché la tête. (Leclercq, 2006, p. 33)

Spre deosebire de exemplele din Seche & Seche (1997) și Cobeț & Manea (2013), exemplele au un aport semnificativ în înțelegerea diferențelor dintre sinonime.

2.4. ***mal–țărm***

Punerea în raport de sinonimie cu *țărm* precizează sensul termenului *mal* în acest context. În DLR cei doi termeni sînt prezentați astfel:

> ***mal*** s.n. **1.** [...]. **3.** Fîșie (îngustă) de pămînt de-a lungul unei ape. V. *țărm*, *faleză*. *Răpegiunea apii îndată-l va duce la malul dintîiu, de undi au ieșit* [...].
>
> ***țărm*** **1.** Fîșie de pămînt de-a lungul unei ape (mari), mai ales lîngă mare; p. ext. Regiune situată lîngă o întindere de apă. V. *coastă*, *faleză*, *liman*, *litoral*, *mal*[1], *margine* (I.3), *plajă*, *pristaniște*, *rîpă*[1] (2), schelă, schele (v. schelă 1) [...]. (DLR)

Diferența dintre aceste două sinonime este dată de specificarea din finalul definiției lui *țărm* „[de-a lungul unei ape] (mari) mai ales lîngă mare”. Diferența este mai clară la nivelul limbii literare, deoarece despre o apă curgătoare sau o apă stătătoare mică se spune că are maluri, și nu țărmuri. Privite și din perspectivă diacronică, lucrurile stau exact așa cum sînt prezentate în DLR, exemplele fiind foarte clare („țărmurii Dunării”, „țărmurile rîului”, „țărmurele Bîrladului” etc.).

Răspunsurile pentru „mal” din ALR II (h. 824) arată că pentru o apă curgătoare se folosesc ambii termeni, *țărm* dominînd aria nord-vestică, iar *mal* aria sud-estică, fără schimbări semnificative în ancheta pentru întrebarea 1634 („O apă curge între două ...? [gest]”) pentru seria ALRR/NALR (ALRR–Maram. IV, planșa LV; NALR–Ban. III, h. 538; NALR–Olt. II, h. 328; ALRR–Munt. IV, h. 541, material necartografiat; NALR–Mold., răspunsuri la întrebarea 1634[1]).

Prezentarea din cele două dicționare de sinonime, în lipsa definiției și a specificărilor privind variația diacronică și diatopică, se reduce la o simplă repertoriere, la care se adaugă repetarea exemplelor de la un articol la celălalt:

> ***mal*** s. (geogr.) **1.** liman, litoral, margine, țărm, (înv.) pristaniște, vad. (~ *Mării Negre.*) **2.** coastă, țărm. (*Pe ~ul Oceanului Atlantic*).

[1] Răspunsul este „mal”, cu excepția cîtorva puncte (461, 462, 466, 468 și 476). Îi mulțumesc colegului Florin-Teodor Olariu pentru punerea la dispoziție a acestei informații.

> ***țărm*** s. (geogr.) **1.** liman, litoral, mal, margine, (înv.) pristaniște, vad. (*A petrecut vacanța pe ~ul Mării Negre.*) **2.** coastă, mal. (*Pe ~ul Oceanului Atlantic*). (Seche & Seche, 1997)

> ***mal*** s.n. (geomorf.) **1.** liman, litoral, margine, rivieră, țărm, (reg.) luncă, (înv.) pristaniște, rîpă, vad, (fran. înv.) rivaj. *Nisipul de pe malul Mării Negre este fin. Iahtul a fost ancorat nu departe de mal.* **2.** coastă, țărm. *Pe malul oceanului clima este umedă.* **3.** [...].
>
> ***țărm*** s.n. (geomorf.) **1.** liman, litoral, mal[1], margine, rivieră, (reg.) luncă, (înv.) pristaniște, rîpă, vad, (fr. înv.) rivaj. *Nisipul de pe țărmul Mării Negre este fin.* **2.** (geomorf.) coastă, mal[1]. *Pe țărmul oceanului clima este umedă.* **3.** [...]. (Cobeț & Manea, 2013)

Inutilitatea exemplelor nu mai trebuie comentată. Raportul de sinonimie, prezentat cu claritate în DLR, nu poate fi dedus în nici unul dintre cele două dicționare de sinonime. *Vad* nu este sinonim cu *țărm* sau *mal*, la fel cum *ramură* nu este sinonim cu *copac*, *arbore* sau *pom*. *Vad* poate avea înțelesul de „zonă acostabilă (a țărmului)" sau „parte a malului de lîngă vadul unui rîu" (prin metonimie, indiferent de tipul de vad, cf. DLR, *s.v.*), însă partea și întregul nu sînt sinonime (chiar dacă în vorbire pot fi înlocuite prin sinecdocă). Baza trimiterii la termenul *luncă* din Cobeț & Manea (2013) se află în lucrarea care oferă aproape întreg materialul pentru cele două dicționare de sinonime, și anume DLR:

> ***luncă*** s.f. [...]. (Prin lărgirea sensului) Mal[1] (I.3). *Până să ajung pă luncile mării, văzui de departe... o corabie plutindă* [...]. (DLR)

Uzul termenului *luncă* cu sensul de ‘mal' este reprezentat printr-un singur exemplu, a cărui interpretare nu este sigură, avînd în vedere atît contextul, cît și sensul general al prepoziției *pe* în cazul verbelor de mișcare. Pentru sensul de ‘mal', indiciul sigur ar fi fost prepoziția *la*. Mai curînd este vorba despre sensul obișnuit al termenului *luncă*, cu deosebirea că nu este aceasta nu se află pe malurile unei ape curgătoare, ci pe malul mării.

3. Concluzii

Din exemplele analizate se poate observa o abordare aproximativă a sinonimelor în dicționarele de specialitate. Chiar dacă există o organizare a articolelor pe baza sensurilor, subsecțiunile nu se disting uneori între ele, așa cum ar fi, de exemplu, sensurile 1 și 2 ale termenilor *mal* și *țărm*, unde sinonimul *țărm*, respectiv *mal*, apar atît în secțiunea 1, cît și în secțiunea 2 (vezi *supra*). În ceea ce privește exemplificările, atît Seche & Seche (1997), cît și Cobeț & Manea (2013) par să aibă ca obiectiv anularea trăsăturilor distinctive, fie acestea semantice sau de nivel de limbă. Căutarea unor structuri imune la diferența dintre sinonime pare să fie singurul lucru important pentru autori. În acest fel, pot fi trecute în rîndul sinonimelor și cele de tipul „om" și „bou" de la Aristotel, care pot fi ușor susținute prin exemple de tipul „Un copac/pom/arbore falnic" sau „Stăm la umbra unui copac/pom/arbore": „Un om/bou puternic", „Pe cîmp era un om/bou".

Metoda „cumulativă" este limitativă și, în consecință, dicționarele de sinonime bazate pe aceasta au o utilitate redusă, cu atît mai mult cu cît posibilitățile de organizare internă a articolelor a fost insuficient exploatată. Nivelul și utilitatea unor astfel de dicționare se pot deduce prin simpla lor consultare. Dacă în privința metodei cumulative planează o întrebare privind nivelul științific și gradul de utilitate, metoda exemplificării se dovedește a fi contra-științifică. Într-o lucrare științifică se pot omite, în mod intenționat sau nu, anumite detalii, ceea ce ține de metodă sau de nivelul de cunoaștere a obiectului de studiu, însă utilizarea intenționată a unor exemple total irelevante, care, în plus, ar sugera o sinonimie perfectă, nu mai este o problemă de nivel științific, ci de etică științifică.

Avînd în vedere modul în care sînt redactate cele două dicționare de sinonime, se poate afirma că utilitatea lor este mult redusă față de potențialul unor lucrări de astfel de dimensiuni. Ele sînt utilizabile doar ca repertorii de sinonime, însă doar de către un (bun) cunoscător al limbii române. Utilizarea lor ca eventual instrument auxiliar pentru învățarea limbii române stă mai degrabă în zona improbabilului,

deoarece nu de puţine ori ar putea fi generatoare de confuzii. Redactorii unui viitor dicţionar de sinonime al limbii române vor fi obligaţi nu doar să depăşească asemenea modele, ci să se şi delimiteze de acestea în unele privinţe.

Bibliografie

ALR I = Pop, S., *Atlasul lingvistic român*, Partea I, vol. I, *Părţile corpului omenesc şi boalele lui*, Editura Academiei, Cluj, 1938.

ALR II = Petrovici, E., *Atlasul lingvistic român*, Partea II, vol. I, *Corpul omenesc. Boale (şi termeni înrudiţi)*, Muzeul Limbii Române – Otto Harrassowitz, Sibiu – Leipzig, 1940.

ALRR–Maram. = P. Neiescu, G. Rusu, I. Stan, A*tlasul lingvistic român pe regiuni. Maramureş*, vol. I, IV, Editura Academiei, Bucureşti, 1969, 1997.

ALRR–Munt. = T. Teaha, (şi coord.), M. Conţiu, I. Ionică, P. Lăzărescu, B. Marinescu, V. Rusu, N. Saramandu, M. Vulpe, *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia şi Dobrogea*, vol. I, III, IV, Editura Academiei, Bucureşti, 1996, 2001, 2004.

ALRR–Trans. = G. Rusu, V. Bidian, D. Loşonţi, *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Transilvania*, vol. I, IV, Editura Academiei, Bucureşti, 1992, 2006.

Aristotel (2005). *Categorii. Despre interpretare*, traducere de Constantin Noica, Humanitas, Bucureşti.

Blumenthal, P. (2001). *Le dictionnaire des synonymes de Pierre-Benjamin Lafaye*, în „L'Information Grammaticale", **90**, p. 62–67, Crossref.

Bucă, M. & Evseev, I. (1976). *Probleme de semasiologie*, Facla, Timişoara.

Bußmann, H. (2008). *Lexikon der Sprachwissenschaft* (ed. a IV-a), Kröner, Stuttgart.

Cobeţ, D. & Manea, L. (2013). *Dicţionar general de sinonime al limbii române*, Gunivas, Chişinău.

DLR = *Dicţionarul limbii române* (ediţie anastatică), Editura Academiei, Bucureşti, 2010.

Escobedo Rodríguez, A. (1994). *Problemas del contenido léxico: polisemia y sinonimia*, în *Estudios de lexicología y lexicografía*, Universidad de Almería, Almería, p. 27–48.

Forăscu, N. (2007). *Sinonimia. Teorie şi practică*, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucureşti.

Girrard, L'Abbé (1718). *La justesse de la langue française ou les différentes significations des mots qui passent pour synonymes*, Laurent d'Houry, Paris.

González Pérez, R. (1994). *Sinonimia y teoría semántica en diccionarios de sinónimos de los siglos XVIII y XIX*, în „Revista Española de Lingüística", **24** (1), p. 39–48.

Haß-Zumkehr, U. (2001). *Deutsche Wörterbücher – Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte*, Walter de Gruyter, Berlin – New York.

Lafaye P.-B. (1853). *Dictionnaire des synonymes de la langue française. Avec une introduction sur la théorie des synonymes* (ed. I-a: 1841), Hachette, Paris.

Leclercq, O. (2006). *Le traitement du sens par les épithètes et les synonymes au 16e s. : approche de la définition lexicale*, în „Histoire. Épistémologie. Langage", **28** (2), p. 27–35, Crossref.

Marazzini, C. (2004). *I dizionari dei sinonimi e il loro uso nella tradizione italiana*, în „International Journal of Lexicography, **17** (4), p. 385–412.

Moscal, D. (2015). *Variaţia diacronică şi cîmpul lexical. Implicaţii teoretice şi practice*, în „Diacronia", **2**, 17 iul., art. A26, Crossref.

NALR–Ban. = P. Neiescu, (şi coord.), E. Beltechi, I. Faiciuc, N. Mocanu, *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Banat*, vol. I, III, Editura Academiei, Bucureşti, 1980, 1998.

NALR–Criş. = Uriţescu, D. (şi coord.), Stan, I./ şi G.V. Adam, L. Oprea, V.A. Vlasin, *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Crişana*, vol. I, III, Editura Academiei, Bucureşti, 1996, 2011.

NALR–Mold. = V. Arvinte, S. Dumistrăcel, I. Florea, I. Nuţă, A. Turculeţ şi L. Botoşineanu, D. Hreapcă, F.-T. Olariu, *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Moldova şi Bucovina*, Vol. I, III, Editura Academiei, Bucureşti, 1987, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2007.

NALR–Olt. = T. Teaha, I. Ionică, V. Rusu, *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*, vol. I, II, III, Editura Academiei, Bucureşti, 1867, 1970, 1974.

Puşcariu, S. (1994). *Limba română*, II. *Rostirea*, Editura Academiei, Bucureşti.

Rey-Debove, J. (1997). *La synonymie ou les échanges de signes comme fondement de la sémantique*, în „Langages", **128**, p. 91–104, Crossref.

Rosselli, R. (1997). *Dizionario moderno dei sinonimi e dei contrari*, S.E.I. – Sàndron, Torino.

Seche, L. & Seche, M. (1997). *Dicţionarul de sinonime al limbii române* (ed. I-a: 1982), Univers Enciclopedic, Bucureşti.

Stroh, Fr. (1985). *Handbuch der germanischen Philologie* (ed. I-a: 1952), Walter de Gruyter, Berlin.

TDR = Rusu, Valeriu (coord.), *Tratat de dialectologie românească*, Scrisul românesc, Craiova, 1984.

Turculeţ, A. (1977–1978). *Structura dialectală a graiurilor româneşti din Bucovina*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", **26**, p. 97–120.

Turculeţ, A. (2002). *Graiul din zona Câmpulungului Moldovenesc. Fonetica*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi.

Vinţeler, O. (1983). *Probleme de sinonimie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.